

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Twee pijlers van vrijdenken. Religiekritiek en vrijheid van expressie
Cliteur, P.B.; Gasenbeek, B.; Blom, J.C.H.; Nabuurs, J.W.M.

Citation

Cliteur, P. B. (2006). Twee pijlers van vrijdenken. Religiekritiek en vrijheid van expressie. In B. Gasenbeek, J. C. H. Blom, & J. W. M. Nabuurs (Eds.), *God noch autoriteit* (pp. 239-262). Amsterdam: Boom. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33513>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33513>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Twee pijlers van vrijdenken

Religiekritiek en vrijheid van expressie

Paul Cliteur

Het valt misschien te verdedigen dat vrijdenken niet alleen bestaat als een traditie van mensen die zichzelf als zodanig hebben aangeduid, maar ook als een 'onbewuste traditie'. In een Frans lexicon van vrijdenkers wordt de Bijbelse figuur Job opgevoerd. Job zou als de eerste onbewuste stichter ('fondateur inconscient') van het vrijdenken kunnen worden beschouwd. Hij was het immers die, tegen wil en dank, een geheel nieuwe conceptie ontwikkelde van de goddelijke natuur.⁷²⁷ Het was overigens niet zo'n flatteus beeld van die goddelijke natuur, want God wordt voorgesteld als een almachtige kwelgeest voor de arme Job.

Misschien zou men ook kunnen zeggen dat overal waar de menselijke geest, onbelemmerd door traditie, conventie en geestelijke luiheid, vrijmoedig denkt en bestaande kaders doorbreekt, zich een vorm van vrijdenken manifesteert. De mens heeft een natuurlijke aanleg voor ketterij. Een consequentie van een dergelijke benadering zou zijn dat de traditie van het vrijdenken dan wel bijzonder breed wordt. Dan zouden Jezus Christus, Mohammed en Luther vrijdenkers zijn geweest, net als Voltaire, Holbach en Bertrand Russell. Een bont gezelschap.

Doorgaans worden de termen 'vrijdenken' en 'vrijdenkers' in een beperktere betekenis gehanteerd. Zo wordt in de *Christelijke Encyclopedie* over vrijdenkers het volgende geschreven: 'In de negentiende eeuw werd het de naam van een beweging die in vrijheid wilde denken, onafhankelijk van het gezag van kerk of goddelijke openbaring.'⁷²⁸ Als voedingsbronnen van het vrijdenken in de hier omschreven zin kan men wijzen op het deïsme, positivisme, theologisch modernisme en de vrijmetselarij. Na 1880 overheersten in de Dageraad de socialisten en materialisten met een 'scherpe, rationalistische kritiek op kerk en godsdienst'.⁷²⁹ Zij keerden zich in latere jaren ook tegen nationaalsocialisme, kolonialisme en antisemitisme.

Veel beschouwingen over vrijdenken, ook het lemma in de *Christelijke Encyclopedie*, plaatsen het in een historisch, veelal negentiende-Cliteur, Paul, "Twee pijlers van vrijdenken: religiekritiek en vrijheid van expressie", in: B. Gasenbeek, J.C.H. Blom, J.W.M. Nabuurs, red., *God noch autoriteit: Geschiedenis van de vrijdenkersbeweging in Nederland*, Boom, Amsterdam 2006, pp. 239-262.

eeuws kader. Zo wijst men erop dat de Franse term voor 'vrijdenken', 'la libre pensée', voor het eerst rond 1830 of 1840 in die taal verschijnt. Het woord 'la libre pensée', een vertaling van het Engelse 'freethinker', komt reeds naar voren in de editie van Kehl van *Traité du tolérance* van Voltaire, die dateert uit 1784.⁷³⁰

Wat kunnen we uit deze *tour d'horizon* langs concepties van vrijdenken opmaken? Ik zou zeggen dit: in de Franse encyclopedie waarin Job als vrijdenker wordt opgevoerd, is de conceptie van vrijdenken erg ruim. In de beschouwingen over het vrijdenken waarin exclusief wordt geënt op de negentiende-eeuwse Dageradianen, is het daarentegen weer erg nauw. Ik zal proberen een concept van vrijdenken te presenteren dat daartussen het midden houdt.

Voordat ik die omschrijving presenteer, wil ik nog iets anders aan de orde stellen dat verklaart waarom ik mij met deze definitiekwestie bezighoud. In allerlei beschouwingen over het vrijdenken, ook in de *Christelijke encyclopedie*, wordt het vrijdenken voorgesteld als een historische aangelegenheid, als een manier van denken die weliswaar een traditie vertegenwoordigt in de Europese cultuur (en waarschijnlijk ook de cultuur van andere delen van de wereld), maar die toch overwegend tot het verleden behoort. Nu is dat ook wel begrijpelijk, want de glorie-dagen van het georganiseerd vrijdenken liggen in het verleden, meer in het bijzonder in de negentiende eeuw. Toch denk ik dat het bij het vrijdenken, zoals ik dat hierna zal typeren, gaat om een traditie die een blijvende waarde heeft, ook voor de toekomst. Het vrijdenken, zoals ik dat zal omlijnen, is zelfs van essentiële betekenis voor de ontwikkeling van de westerse cultuur en eigenlijk van elke cultuur. Om die stelling te illustreren, moet ik dan nu iets zeggen over de aard van het vrijdenken, zoals ik dat versta.

Wat is vrijdenken?

Het vrijdenken kan men typeren aan de hand van twee centrale ideeën of pijlers.

De eerste is dat religie niet alleen een factor is ten goede, maar ook ten kwade. Men kan daarin natuurlijk verschillende accentueringen aantreffen bij verschillende schrijvers. Neem Voltaire – voor velen hét toonbeeld van de vrijdenker. Voltaire was antiklerikaal.⁷³¹ Dat wil zeggen dat hij zich vooral keerde tegen de georganiseerde godsdienst in de katholieke kerk. Maar hij was niet tegen religie in het algemeen gekant. Voltaire was zelfs een 'theïst', die meende dat in een samenleving de

burgers het idee van een almachtige en wrekende God overeind moesten houden, omdat anders sociale desintegratie in het verschiep zou liggen.⁷³² Zijn houding wordt kort en bondig weergegeven met de stelling dat als God niet zou bestaan, we Hem zouden moeten uitvinden.⁷³³

De Franse radicale verlichtingsfilosoof Pierre Henri Dietrich baron d'Holbach (1723-1789) was daarentegen atheïst.⁷³⁴ Hij verwierp de godsideaal als zodanig en hij ging dus in zijn religiekritiek heel wat verder dan Voltaire. Zijn houding zou men kunnen samenvatten (hoewel niet door hemzelf als zodanig uitgesproken) dat als God wél zou bestaan, we Hem zouden moeten afschaffen.

En al wil ik hier op de verschillen tussen deze vrijdenkers niet ingaan, duidelijk is dat de verschillen aanzienlijk kunnen zijn. Gemeenschappelijk hebben deze vrijdenkers dat zij kritisch tegenover sommige (en bij meer radicale vrijdenkers: de meeste) manifestaties van godsdienst staan.

Daarmee is echter het vrijdenken nog niet afdoende getypeerd, want ook atheïsten zijn kritisch over godsdienst en vrijdenken is dus niet identiek met atheïsme. Wat het vrijdenken typeert, is dat het een kritische houding tegenover godsdienst combineert met een positieve verwachting van de betekenis van vrijheid van meningsuiting. De mens kan zich, door gebruik te maken van zijn kritische vermogens, bevrijden van bepaalde illusies, waarbij dat bevrijdingsproces kan plaatsvinden in een soort kritische discussie. Van die laatste overtuiging zijn Immanuel Kant,⁷³⁵ John Stuart Mill⁷³⁶ en Karl Popper⁷³⁷ belangrijke representanten. De vrijdenker is, met andere woorden, een aanhanger van de vrijheid van gedachte, geweten en meningsuiting. Ik zal nu aan deze beide pijlers van het vrijdenken aandacht geven en laten zien wat de betekenis daarvan is voor deze tijd.

Religie en het kwaad

Laten we eerst eens kijken naar de kritische houding tegenover religie: de stelling, anders gezegd, dat religie of godsdienst negatieve kanten heeft. Dat lijkt mij persoonlijk een waardevolle visie die ons kan behoeden voor een te rooskleurige voorstelling van zaken. Natuurlijk is religie niet alleen maar verwerpelijk. Het is misschien een wat obligate opmerking, maar laat ik ermee beginnen dat te stellen. Religie heeft mensen tot enorm nobele daden geïnspireerd. Het geloof heeft Albert Schweitzer ertoe gebracht zich in te zetten voor de zieke kinderen in Afrika.⁷³⁸ Het heeft Moeder Teresa ertoe gebracht haar leven in dienst te stellen van de

armen en vertrapten. Het leidde Mahatma Ghandi bij zijn inzet voor een menswaardig bestaan voor moslims én hindoes.⁷³⁹ Het inspireerde Bach bij zijn muziekwerken. Het heeft Chateaubriand gestimuleerd om zijn prachtige boek *Génie du Christianisme*⁷⁴⁰ te schrijven en Verdi tot het componeren van zijn *Requiem*. En zo kan men doorgaan.

Het specifieke van vrijdenkers is dat zij daar een ander verhaal tegenover stellen. Zij laten zien – proberen dat althans – dat religie evenzoveel manifestaties heeft (zo niet meer) die ronduit verwerpelijk zijn. Een van de grootste vrijdenkers van de twintigste eeuw, Bertrand Russell, schreef eens een opstel onder de titel ‘Has Religion Made a Useful Contribution to Society?’⁷⁴¹ Zijn antwoord was – men voelt het al aankomen – ontkennend. Misschien is dat voor een Nederlander in de eenentwintigste eeuw geen schokkende stelling, maar dat was het zeker wel in de tijd dat Russell het schreef (omstreeks 1957), en het zou nog steeds schokkend zijn in andere delen van de wereld (inclusief de Verenigde Staten).⁷⁴² Een voorganger van Russell, de negentiende-eeuwse Engelse filosoof John Stuart Mill, presenteerde een soortgelijke analyse van religie, zij het in meer omfloerste termen.⁷⁴³ Uiteindelijk gaat die traditie terug op Epicurus, die mensen probeerde te bevrijden van waanvoorstellingen over de goden, omdat die hen alleen maar onrustig zouden maken.⁷⁴⁴

De relatie tussen religie en geweld onder discussie

De nadelen van religie zoals die door critici zijn opgevoerd, vormen een pluriform pakket. Religie zou mensen vervreemden van hun aardse bestemming. Religie tovert mensen een schijnwereld voor. Religie geeft aanleiding tot conflicten die niet langs redelijke weg kunnen worden opgelost. En zo zijn nog vele andere bezwaren tegen religie aan te voeren.

Een van die punten wil ik daar nu met name uitlichten, en wel het religieus geweld. De laatste tijd is over dit onderwerp een groeiende hoeveelheid literatuur verschenen. Men hoeft niet lang te gissen naar de redenen daarvan. Veel landen worden tegenwoordig bedreigd door fanatici die bereid zijn geweld te gebruiken voor het realiseren van hun doelstelling, zich daarbij beroepend op hun religieuze overtuiging. Met het geweld in Madrid op 11 maart 2004, in de Londense metro op 7 juli 2005, in het Haagse Laakkwartier op 10 november 2004 en de moord op Theo van Gogh op 2 november 2004 zit de associatie tussen gewelddadigheid en religie bij velen erin.

Toch ziet men dat velen grote moeite hebben met die relatie tussen religie en geweld. ‘Vrienden van de religie’ kunnen als het ware niet accepteren dat iets wat zij persoonlijk ervaren als zo’n grote bijdrage aan

de mensheid ook zulke afschrikwekkende kanten heeft. Hoe lossen zij dat op?

Veel mensen die de religie een warm hart toedragen, ontkennen dan dat religie de motiverende factor is voor religieuze terroristen. Zij zeggen: 'Het is alleen maar *in schijn* de religie die deze mensen motiveert. In werkelijkheid worden deze mensen door iets heel anders gedreven. Door persoonlijkheidsstoornissen, deplorabele sociaaleconomische omstandigheden, misleiding door mensen met kwade bedoelingen.' Deze vrienden van de religie zullen geneigd zijn te zeggen dat het concept 'religieus terrorisme'⁷⁴⁵ dus ten onrechte wordt gebruikt. Misschien zullen zij daar zelfs boos over worden en het beschouwen als een laakbare actie van vijanden van de religie om de religie te bekladden, een slecht imago te bezorgen.

Het is voor buitenstaanders misschien moeilijk een dergelijke reactie te begrijpen, maar wellicht is het volgende voorbeeld nuttig. Stel, je hebt een lieve dochter van zestien jaar oud, en op een dag komt de politie aan je deur met de mededeling dat zij een moord heeft gepleegd. De eerste reactie is ongeloof: 'Dit kan niet waar zijn. Hier is een vergissing in het spel.' Sommige dingen zijn nu eenmaal nauwelijks te bevatten.

Het verschil met de gelovige die te horen krijgt dat zijn religie heeft aangezet tot moord en doodslag en de vader die hoort dat zijn dochter een moord heeft gepleegd is echter dat het laatste moeilijker te ontkennen valt. Die politieman komt niet langs als hij geen hard bewijs heeft: empirisch te verifiëren feiten. Op die en die dag waren daar die en die personen. Daar gebeurde dit en dat en dan is het niet anders dan ... Hoe zit het met de religie, die tot moord en doodslag aanleiding heeft gegeven? Dit is een veel lastiger bewijsproces. Voor de gelovige bestaan veel meer 'ontsnappingsroutes' dan voor de verbijsterde vader die met het nieuws over zijn dochter wordt geconfronteerd. Het is daarom voor gelovigen veel gemakkelijker religie als criminogene factor te miskennen dan het voor de vader is, wiens dochter van moord wordt beticht. En zo blijven er vele mensen die ronduit ontkennen dat religie een rol kan spelen bij terrorisme.

Misschien is een voorbeeld weer verhelderend. Als een Palestijnse terrorist zijn daden rechtvaardigt door erop te wijzen dat hij een eigen stuk land wil hebben, is er nooit iemand die zegt: 'Dat zijn helemaal niet de ware motieven van deze terrorist, in feite gaat het hem om iets heel anders.' Nee, wij nemen hier de motieven voor lief die de handelende persoon zelf opvoert. Gaat het echter om religieus terrorisme, dan is de reactie van velen een geheel andere: men ontkent de motieven die de dader zelf opvoert.

Mohammed B.: een 'gek van God'?

Neem de eerste religieus geïnspireerde terroristische aanslag op Nederlandse bodem.⁷⁴⁶ In een dertien minuten durende verklaring gaf Mohammed B., de moordenaar van Van Gogh, een inzicht in zijn motieven. Hij gaf de officier van justitie volledig gelijk omdat deze de religieuze motivering van de dader zo scherp naar voren had gehaald. 'Wat betreft de aanklacht van u, meneer de officier van justitie, daar kan ik me helemaal in vinden, in grote lijnen. Ik neem de volle verantwoordelijkheid op mij. En u heeft gekenschetst dat wat mij eventueel zou hebben gedreven om te doen wat ik deed, dat dat puur uit mijn geloof is.' De dader richtte zich ook tot de moeder van het slachtoffer en zei: 'Wat ik wel wil dat u weet, is dat ik uit overtuiging heb gehandeld en niet omdat ik uw zoon haat omdat hij een Nederlander is of omdat hij mij heeft beledigd als Marokkaan. Ik heb mij nooit beledigd gevoeld.' Ook zei Mohammed B.: 'Dezelfde wet die mij opdraagt om iedereen die Allah en zijn profeet uitscheldt de kop eraf te hakken, diezelfde wet verplicht mij om mij niet in dit land te vestigen. Of in ieder geval in een land waar het vrije woord, zoals de officier van justitie heeft beschreven, wordt verkondigd.'

De dader zelf laat er dus geen enkel misverstand over bestaan dat zijn daad religieus gemotiveerd was. Hij geeft ook duidelijk aan wat het slachtoffer in zijn ogen had misdaan. Hij had 'gescholden' op de profeet. En daarop moet de reactie zijn: het afhakken van iemands hoofd.

Je kunt ervoor kiezen dit niet te horen of te miskennen, omdat religie *uit de aard der zaak* niet tot kwaad aanleiding zou geven. Als het zo is dat religie met kwaad verbonden lijkt, zoals bij religieus gemotiveerde aanslagen, dan is het kwaad verricht 'uit naam van religie'. Maar de overtuiging is dan niet het resultaat van enig empirisch onderzoek naar de verschillende verschijningsvormen van religie en religiositeit; het is een axioma. Dit is een belangrijk punt, misschien wel het belangrijkste punt: het is een verklaring voor de zeer verschillende benaderingen van religieus terrorisme.

Opvallend is dat het axiomatische karakter van de uitspraak 'religie is geweldloos' niet alleen wordt aangetroffen bij gelovigen, maar ook bij niet-gelovigen. Men zou het zelfs een vorm van 'essentialisme' kunnen noemen. Mensen die denken geen enkele uitspraak te kunnen doen over religie omdat de geloofswerkelijkheid te divers is om generalisaties over te rechtvaardigen, menen vaak wel dat men één generalisatie over religie probleemloos kan maken. En die generalisatie is: religie kan niet aanzetten tot kwaad.

Men vindt die overtuiging ook sterk bij beleidsmakers die op de een of andere wijze religie willen gebruiken om sociale doelstellingen te re-

aliseren, bijvoorbeeld het versterken van sociale cohesie. Zo schrijft de Franse minister Nicolas Sarkozy over religieuze terroristen als 'gekken van God'. En deze 'gekken van God' zouden volgens hem niets met God zelf te maken hebben. Hij vervolgt met te stellen dat deze 'gekken van God' een boodschap van liefde en vrede ombuigen in een instrument van oorlog.⁷⁴⁷

Het is van belang even stil te staan bij dit apodictische standpunt. Hoe zou Sarkozy zo zeker weten dat religie en geweld niet samengaan? Hoe weet hij zo goed dat religie een 'message d'amour' is? Wat zijn de geloofsbrieven van Sarkozy als hoogste interpreterende instantie van godsdienst? Waarom zouden die beter zijn dan die van Sheikh Omar Bakri Mohammed of Abu Hamza (bijgenaamd kapitein Haak), twee belangrijke Britse ideologen van het religieus terrorisme, die een geheel andere interpretatie geven aan bepaalde heilige teksten en tradities? Is het soms omdat het *prettiger* zou zijn dat Sarkozy gelijk zou hebben en niet Abu Hamza? Maar dat zou toch rationeel en wetenschappelijk een onbevredigende manier van denken zijn: dat je voor waar houdt wat je *hoopt* dat waar zal zijn. Een en ander brengt ons op de vraag hoe je kunt vaststellen of religie met geweld te maken heeft. Hoe toets je zo'n bewering, of de ontkenning daarvan?

Twee manieren om vast te stellen wat religie inhoudt

Eén manier van werken zou kunnen zijn dat je gaat kijken of een religie die je wilt onderzoeken een heilig geschrift accepteert waarop de gelovigen zich voor hun geloof baseren. Nu is dat inderdaad het geval bij het jodendom, christendom en islam. Deze 'religies van het boek', zoals ze worden genoemd, hebben twee (of drie) boeken opgeleverd die bekend staan als de Bijbel, met het Oude en het Nieuwe Testament, en de Koran.

Het Oude Testament heeft gezag voor de joden. Voor christenen geldt hetzelfde, zij het dat zij ook een Nieuw Testament erkennen, dat voor hen nog belangrijker lijkt dan het Oude Testament. Voor moslims ten slotte gaat het voornamelijk om de Koran. Overigens erkennen moslims ook de betekenis van de bijbélboeken, waarop de Koran in zekere zin voortborduurde, maar de Koran heeft de heilige Schriften van joden en christenen toch eigenlijk voltooid.

Wie dus wil vaststellen of religie geweld goedkeurt of zelfs voorschrijft, zou zich dus kunnen wenden tot die boeken en zien wat daarin te vinden is. En dan is één ding zeker: Sarkozy kan *niet* tot zijn zonnige

visie op religie zijn gekomen door een grondige bestudering van heilige Schriften. Als je de Bijbel of de Koran goed leest, dan zie je dat in heilige geschriften wel degelijk passages voorkomen waarin geweld wordt gebruikt en geweld – soms op grote schaal – wordt goedgekeurd.⁷⁴⁸ Overigens geldt ook het omgekeerde: in heilige geschriften vinden we eveneens passages waarin vrede en zachtmoedigheid worden gepredikt. Maar Sarkozy ziet kennelijk alleen het laatste, en zijn visie op religie is daarom op zijn minst eenzijdig. Ik ben zelf geneigd te zeggen: voor vijftig procent fout – wat een behoorlijke foutmarge is voor zo'n uitspraak.

Een tweede manier waarop je een generalisatie over religie, in het bijzonder over religie en geweld, zou kunnen rechtvaardigen, is door te verwijzen naar de geschiedenis van de godsdienst. Wie de stelling zou willen verdedigen dat religie wezenlijk alleen maar met vredelievendheid en naastenliefde te maken heeft, zou zijn blik over de geschiedenis kunnen laten gaan en al die mooie momenten naar voren halen waarop religie mensen tot een hoge morele levenswandel heeft geïnspireerd of tot nobele gedachten. Ik heb hiervoor al voorbeelden gegeven van Bach tot Albert Schweitzer. Die lijst kan men natuurlijk eindeloos aanvullen. Denk aan de Amerikaanse *Declaration of Independence*: 'We hold these truths to be self-evident that all men are *created equal* and in possession of certain inalienable rights, among them Life, Liberty and the Pursuit of Happiness' [cursivering door mij, PC]. Hier wordt de basis van het Amerikaanse rechtensysteem gelegd in het idee dat de mensen gelijk zijn *geschapen*. Maar het zal duidelijk zijn, ook voor wie die weg bewandelt, dat dit onvoldoende basis is voor Sarkozy's impliciete stelling dat alleen gekken kunnen denken dat men op religieuze gronden geweld mag gebruiken. De geschiedenis van de godsdienst is vol van perioden waarin op religieuze gronden geweld werd gebruikt. Het is ook beslist niet moeilijk om daarmee een heel boek te vullen, zoals Michel Onfray onlangs nog eens heeft gedaan met zijn boek *Atheologie*.⁷⁴⁹ Men kan denken aan de Inquisitie, aan de kruistochten, aan de godsdienstoorlogen. Te veel om op te noemen.⁷⁵⁰ En dat betekent dat twee voor de hand liggende manieren om de stelling 'religie en geweld gaan niet samen' te bewijzen, niet opgaan: noch lezing van de Schrift, noch bestudering van de geschiedenis geven steun voor die stelling.

Natuurlijk zijn er mensen die zeggen 'maar al dat kwaad gebeurde allemaal *in naam* van religie'.⁷⁵¹ En dan zijn we weer terug bij het uitgangspunt: dat men *als axioma*, als onbewezen vertrekpunt van een redenering, neemt dat religie geweldloos is. Misschien mag je het ook zo formuleren: de stelling dat geweld en religie niet samengaan, is niet

alleen een stelling *over* het geloof, het is ook zelf een geloofsuitspraak. En men begrijpt wat de consequentie daarvan is: dit axioma zal altijd overeind blijven staan, het zal nooit 'weerlegd' worden. Maar in dat geval is het ook volkomen oninteressant om er kennis van te nemen of het te bestuderen. Je bestudeert immers een semantisch besluit dat iemand heeft genomen: 'ik zal nooit accepteren dat aan "religie" iets kwaads wordt toegeschreven.' Je bestudeert eigenlijk niet de sociale realiteit van de religie, maar de psychische realiteit van iemands weerstand om zijn opvattingen te veranderen. Het is de houding van de loyale vader die zegt: 'Ik zal nooit geloof hechten aan negatieve berichtgeving over mijn dochter.'

Natuurlijk is dat wetenschappelijk onbevredigend. Je moet tenslotte hopen dat je door een goede bestudering van religieus geweld daaraan iets kunt doen. Dat is de hoop van alle wetenschap. Dat je door de oorzaken van iets bloot te leggen heilzaam kunt ingrijpen in de wereld. Dat geldt ook hiervoor. Als je zou weten hoe dat geweld religieus wordt gesanctioneerd, dan zou je kunnen proberen het in te dammen. Bijvoorbeeld door vormen van religiositeit te stimuleren die niet gewelddadig zijn. Of door religie te scheiden van politiek en staatsgezag, in de hoop daarmee ontaarding te voorkomen. Ook is het denkbaar dat je bepleit religie rechtstreeks te gaan bestrijden – een onverstandig plan overigens, maar het *kán* zijn dat iemand dat voorstelt. Wat hiervan zij, in alle gevallen is het van belang dat de relatie tussen religie en geweld goed wordt bestudeerd en het onderwerp niet door verontwaardigde belanghebbenden van de onderzoeksagenda wordt geweerd.

Vrijheid van gedachte, van geweten en uitingsvrijheid

Hiervoor heb ik gezegd dat het vrijdenken kan worden gezien als gebaseerd op twee pijlers: als eerste de overtuiging dat religie bedenkelijke kanten heeft, en als tweede de opvatting dat vrijheid van meningsuiting van groot belang is. Die twee zijn niet noodzakelijk met elkaar verbonden. Het is mogelijk dat iemand van mening is dat (a) religie een verderfelijke fenomeen is, maar dat (b) vrijheid van meningsuiting van gering belang is vergeleken met andere grondrechten. Het is ook mogelijk dat iemand overtuigd is van (a) de grote waarde van religie en (b) tevens een adept van vrijheid van meningsuiting. In beide gevallen gaat het niet om vrijdenkers. Kenmerkend voor vrijdenken is die specifieke combinatie van liefde voor uitingsvrijheid en kritiek op religie. Wat is de diepere zin van deze combinatie?

De grens van de vrijheid van meningsuiting: John Stuart Mills criterium

Laat ik beginnen met het volgende: vrijheid van meningsuiting is niet onbegrensd. Bijna iedereen erkent dat omstandigheden denkbaar zijn waarin de vrijheid van meningsuiting zou moeten worden beperkt. Het klassieke voorbeeld daarover stamt van John Stuart Mill. Het staat niemand vrij om in een overvolle schouwburg ten onrechte 'brand' te roepen. Ook wordt de vrijheid van meningsuiting op allerlei manieren beperkt door wettelijke bepalingen. Wie voor de geheime dienst werkt, mag geen staatsgeheimen openbaren. John Stuart Mill heeft in 1859 geprobeerd om een criterium te ontwikkelen voor de beperking van de vrijheid van meningsuiting. Hij stelde voor haar te beperken waar het gevaar ontstaat dat een ander fysiek zal worden aangerand, gemolesteerd of zelfs vermoord. Deze test is later bekend komen te staan als de *clear and present danger*-test. Die houdt in dat als door een bepaalde meningsuiting het directe gevaar wordt geschapen dat aan iemand fysieke schade wordt berokkend, er een grens moet worden getrokken. Mill gaf zelf als illustratie het oproepen tot moord en doodslag voor het huis van graanhandelaren (in zijn tijd een omstreden categorie mensen). Maar er zijn natuurlijk allerlei eigentijdse voorbeelden te bedenken van uitingen waardoor groot gevaar ontstaat voor iemands fysieke veiligheid.

Wat te denken van de volgende verklaring van de Iraanse geestelijke Ayatollah Khomeini? Op 13 februari 1989 keek Khomeini naar het avondnieuws op de Iraanse televisie. Hij zag woedende moslims in Pakistan die verontwaardigd waren over het godslasterlijke boek van Salman Rushdie, *The Satanic Verses*. Khomeini was geroerd. Ook in Engeland waren toen al boekverbrandingen georganiseerd. In Bolton (bij Manchester) was op 2 december 1988 een moslimgemeenschap van ongeveer zeventuizend mensen begonnen met een rituele verbranding van het boek waar het allemaal om te doen was. Een tweede boekverbranding vond plaats in Bradford. Op 14 januari 1989 kwam een groep van ongeveer duizend demonstranten samen. Minder dus dan in Bolton, maar door de aanwezigheid van de media was het voornamelijk deze boekverbranding die veel aandacht kreeg. Heel Engeland kon kennis nemen van een *autodafe*: het boek op een brandstapel. Khomeini werd echter 'geïnspireerd' door de verontwaardiging in Pakistan over Rushdies boek. Hij liet een secretaris komen en dicteerde het volgende oordeel (fatwa)⁷⁵² over Rushdie en zijn uitgevers:

In naam van Hem, de Hoogste. Er is slechts één God tot wie wij zullen wederkeren. Ik informeer alle oprechte moslims op de wereld dat de schrijver van het boek dat wordt aangeduid als de *Duivelse Verzen*

– dat is samengesteld, gedrukt en verschenen als verzet tegen de Islam, de Profeet en de Koran – en al diegenen die hebben bijgedragen aan de publicatie van de inhoud ter dood veroordeeld zijn. Ik doe een beroep op alle oprechte moslims hen snel te executeren, waar zij ook mogen zijn, zodat niemand anders het zal aandurven de heiligdommen van de moslims te beledigen. Ieder die daarbij zal omkomen zal met de wil van God een martelaar worden.

Ter aanvulling, iedereen die toegang heeft tot de schrijver van het boek maar niet bij machte is hem te executeren, moet hem uitleveren aan het volk zodat hij voor zijn daden kan worden gestraft. Mogen de vrede en genade van God en zijn zegeningen met u zijn.

Het edict werd 's avonds in het Iraanse nieuws bekend gemaakt. Om aan het doden van de schrijver een extra stimulans te verlenen, loofde het hoofd van een Iraanse liefdadigheidsorganisatie één miljoen dollar uit.⁷⁵³

Stel nu eens dat iemand zegt: 'Maar dat is te gek; het staat je niet vrij op te roepen om iemand te vermoorden; dat is verschrikkelijk, het is aanzetten tot moord.' En dan antwoordt iemand als Khomeini: 'Luis-ter eens, dat is mijn vrijheid van meningsuiting.' Wat kan men daarop antwoorden? Dan worden we geconfronteerd met de vraag wat een redelijk criterium is om de vrijheid van meningsuiting te beperken en vervolgens de vraag of de uiting van Khomeini, gemeten aan dat criterium, zou moeten worden beperkt. Het behoeft nauwelijks betoog dat deze de *clear and present danger*-test niet zou doorstaan.

Tweede voorbeeld. In het Indiase Lucknow, de hoofdstad van de staat Uttar Pradesh, sprak op 20 februari 2006 een islamitische rechtbank een doodsvonnis uit over de twaalf tekenaars van de Deense prenten over Mohammed. Dat gebeurde in een fatwa, een religieus oordeel. Het religieuze hoofd van de rechtbank, Maulana Mufti Abul Irfan, verklaarde: 'De dood is het enige vonnis voor de heiligschennis van de spotprenten'.⁷⁵⁴ Het oordeel van de rechtbank zou bindend zijn voor alle moslims, waar zij zich ook mogen bevinden, aldus Irfan.⁷⁵⁵ Het behoeft nauwelijks betoog dat noch Ayatollah Khomeini, noch Maulana Mufti Abul Irfan zich kan beroepen op de vrijheid van meningsuiting.

Misschien zal men zeggen dat deze voorbeelden vergezocht zijn. Niemand zal het toch ook in zijn hoofd halen in deze context de vrijheid van meningsuiting aan te roepen? Maar dat is juist wel het geval. De voorbeelden zijn veel minder vergezocht dan men zou denken. Nederland wordt, net als andere landen, bezocht door internationaal en nationaal religieus terrorisme. Radicale imams als Sheikh Omar Bakri

Mohammed of Abu Hamza prediken ... ja, wat? Over het algemeen wordt gezegd dat zij 'haat' prediken, en de suggestie is dan dat daar een grens zou moeten worden gezien voor wat toelaatbaar is. Met wat over de *clear and present danger*-test is gezegd, zou 'haat' niet het criterium moeten zijn voor beperking van de vrijheid van meningsuiting, maar de vraag in hoeverre de imams aanzetten tot het plegen van geweld. Ook dat doen zij immers, en het lijkt mij dan ook terecht dat zij in hun meningsuitingen worden beperkt.

Dat roept bij de politiek correcte elite niet zelden de reactie op: 'Wat zullen we nou krijgen? Al die atheïsten, vrijdenkers en godsdienstspotters mogen van alles roepen, maar wanneer moslims eens wat terug gaan zeggen dan is het huis ineens te klein.' Dat was het soort van verweer dat we ook van de advocaten konden horen in het Hofstad-proces. Begrijpelijk natuurlijk, want een advocaat moet alles aanwenden dat dienstig kan zijn voor zijn cliënt – zelfs de meest onzindelijke redeneringen. En onzindelijk is die redenering. Het criterium om meningsuitingen te beperken is immers niet of een meningsuiting onvriendelijk is, onjuist, kwetsend, polariserend of respectloos, maar of deze tot *geweld* aanzet jegens personen of groepen van personen. Als dat het geval is, dan is een grens bereikt voor de vrijheid van meningsuiting.

Vrijheid van meningsuiting, een vrijbrief voor treiterij?

Heel lang is de benadering van Mill vigerend geweest. Deze trekt de grenzen voor de vrijheid van meningsuiting heel ruim. Artikel 10 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens en Fundamentele Vrijheden geeft aan wat voor Europa de basis zou moeten zijn: 'Everyone has the right to freedom of expression'. Het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg heeft in 1976, in de Handyside-zaak, deze 'freedom of expression' nader omschreven en gezegd: 'It is applicable not only to "information" or "ideas" that are favourably received or regarded as inoffensive or as a matter of indifference, but also to those that offend, shock or disturb the State or any sector of the population.'⁷⁵⁶

Dit zijn gevleugelde woorden geworden. Onder de vrijheid van meningsuiting zoals beschermd door het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens en zoals uitgelegd door het Europese Hof voor de Rechten van de Mens vallen dus ook meningen 'that offend, shock or disturb'. Je kunt het ook zo zeggen: volgens het Europese Hof bestaat er dus een recht om aanstoot te geven, mensen te choqueren en door elkaar te schudden met bepaalde meningen.

Tegenwoordig is, denk ik, een dergelijke opstelling niet meer onom-

streden. Waarom zou je zoiets toestaan? Waarom zou je het niet moreel verwerpen en juridisch verbieden dat mensen dingen zeggen waardoor anderen diep geschokt worden? Is dat niet veel sympathieker? Wat is de betekenis van al dat tumult? Wat heb je eraan om mensen 'zinloos te kwetsen'? Dat hoor je veel tegenwoordig, niet alleen in Nederland, maar ook in andere Europese landen. Vrijheid van meningsuiting wordt steeds meer gezien als een vrijbrief voor vrijblijvend getreiter.

De vraag is echter of dat juist is. De legitimatie voor een vergaande vrijheid van meningsuiting is tweërlei: het heeft een individuele kant en een collectivistische. De eerste, de individuele legitimatie is dat het hierbij gaat om een recht voor het individu om zich te uiten, ook al zijn anderen het niet met die uiting eens. Het beperkt de menselijke persoonlijkheid onevenredig wanneer louter het feit dat een ander aanstoot kan nemen aan een opinie, als reden kan worden gezien het uiten daarvan te verbieden. Maar er is zoals gezegd nog een andere wijze waarop men de vrijheid van meningsuiting kan legitimeren: men kan wijzen op het maatschappelijk (en dus collectief) heilzaam effect van een vrij debat. Alle grote ontdekkingen, alle culturele doorbraken – ze gingen altijd gepaard met weerstand en gekwetste gevoelens. Elke ontwikkeling van cultuur en wetenschap zou tot stilstand zijn gekomen wanneer niet zeer ruime grenzen werden getrokken voor de vrijheid van meningsuiting. Dat geldt niet in de laatste plaats voor de theologische ontwikkeling.

De vrijheid van meningsuiting onder de rooms-katholieke kerk

In 1409 werd door de Synode van Canterbury een ban uitgesproken over de Engelse vertaling van de Bijbel.⁷⁵⁷ In 1525 werd een ban uitgesproken over het Nieuwe Testament, zoals vertaald door William Tyndale. Tyndale zelf werd tot de brandstapel veroordeeld – tezamen met kopieën van zijn Bijbel. In 1624 werd ook de Bijbel van Luther veroordeeld door de paus. Ook de Koran werd door verboden getroffen. In 1542 werd hij geconfisqueerd door de protestantse autoriteiten in Basel, en pas weer vrijgegeven na interventie van Luther.

Een belangrijk instituut voor het onderdrukken van de vrijheid van meningsuiting was de *Index auctorum et librorum prohibitorum*, ingesteld door Paus Paulus IV in 1559. Daarop kwamen de verzamelde werken van Calvijn en Erasmus te staan, maar ook Boccaccio's *Decameron* en Dantes *De Monarchia*. Ook wetenschappelijke werken werden getroffen door de censuur. Een bekend voorbeeld is de verwerping van Galilei's *Dialogen over de twee grote wereldsystemen*, verboden door Paus Urbanus VIII in 1633. Een groot deel van de boeken die wij nu beschouwen als de filosofische canon is wel op enig moment verboden geweest.

Op de pauselijke index stonden: de *Meditations Metaphyiques* van Descartes (1673), de *Essais* van Montaigne (1676), het *Tractatus Theologico-Politicus* van Spinoza (1697), het *Essay Concerning Human Understanding* van John Locke (1734), de Franse *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert (1753), de *Pensées* van Pascal (1789), de *Rights of Man* van Paine (1792) en de Italiaanse vertaling van Kants *Kritik der Reinen Vernunft* (1827). En zo zijn nog vele andere voorbeelden te geven.

Nu is het goed dat we ons realiseren om wat voor soort verbod het hier gaat. Het gaat om een verbod van een geestelijke instantie met een grote wereldlijke macht: de rooms-katholieke kerk. Nu is tegenwoordig die wereldlijke macht van de kerk niet meer zo groot dat een schrijver wiens boeken op de *Index* worden geplaatst een gevangenisstraf of zelfs een doodvonnis heeft te vrezen. Maar dat was wel het geval in de tijd van Giordano Bruno (die werd verbrand in 1600) en Galilei (die bedankte voor het martelaarschap).⁷⁵⁸

De censuur in de twintigste en eenentwintigste eeuw

Is het vrijdenken daarom alleen nog maar van historische betekenis? Helaas niet. Zo'n geestelijke macht met wereldlijke implicaties is nog steeds aanwezig, en zelfs met even dramatische consequenties als in de tijd van Bruno. In de gehele islamitische wereld bestaat censuur. Het bekritisieren van de islam, Allah of de Profeet kan iemand op zware sancties komen te staan. Laat ik een paar bekende voorbeelden de revue laten passeren. In 1959 kreeg de Egyptische schrijver en Nobelprijswinner Naguib Mahfouz voor zijn boek *de Kinderen van Gebelawi* een fatwa wegens afvalligheid, uitgesproken door Omar Abdul Rahman.⁷⁵⁹ Sindsdien werden vele werken van Mahfouz in het Midden-Oosten verboden. In 1994, dus vijfendertig jaar nadat deze fatwa was uitgebracht, werd hij op drieëntachtigjarige leeftijd voor zijn huis met een mes in zijn nek gestoken door twee extremisten.

Bekender is natuurlijk de fatwa die Ayatollah Khomeini uitvaardigde op 14 februari 1989 over Salman Rushdie op grond van diens roman *The Satanic Verses*. Rushdie moest onderduiken en leefde lange tijd zwaar bewaakt. Tegenwoordig lijkt hij zich weer wat vrijer te bewegen, maar echt vrij is hij natuurlijk niet. Als men bedenkt dat Mahfouz vijfendertig jaar na de fatwa nog werd aangevallen, moet ook Rushdie rekening houden met een gewelddadige actie. Een vergelijkbaar lot trof Taslima Nasrin, een schrijfster uit Bangladesh, die in 1993 een fatwa kreeg voor haar boek *Schaamte*. Zij vluchtte naar Zweden en leeft sindsdien in ballingschap.

Het is overigens niet zo dat enkel moslimleiders oproepen tot geweld

tegen mensen die iets schrijven over religie. In Engeland werden eind 2004 alle voorstellingen van 'Behzti', een omstreden Brits toneelstuk over moord en verkrachting in een sikh-tempel, afgelast. De schrijfster, Gurpreer Kaur Bhatti, is zelf een sikh. Zij wilde met haar komedie de 'hypocrisie over homoseksualiteit, verkrachting en zelfmoord' in de sikh-gemeenschap aan de orde stellen. Bhatti is met de dood bedreigd en ondergedoken nadat honderden sikhs op zaterdag 19 december 2004 het theater in Birmingham hadden bestormd. De sikhs vonden dat hun geloof werd bespot.⁷⁶⁰ Het stuk is overigens afgelast en niet meer opgevoerd.

Het is ook niet zo dat het christendom tegenwoordig geweldloos is geworden. Paul Hill, een presbyteriaanse geestelijke, vermoordde een abortusarts en zijn assistenten. Hill sprak van de 'innerlijke vreugde en vrede die zijn ziel doorstroomt sinds hij de tirannie van de staat van zich heeft afgeworpen'.⁷⁶¹ Hill verklaarde volledige vrede te hebben met zijn gevangenisstraf en ook met een eventuele executie.

Wat echter het christelijke geweld en dat van de sikhs onderscheidt van het geweld van de moslimradicalen, is dat het lijkt alsof het laatste meer aanhang heeft. Zorgwekkend was wat dat betreft de Deense cartoonkwestie. Op 30 september 2005 publiceerde de Deense krant *Jyllands Posten* karikaturen van de profeet Mohammed. Op 20 oktober werd door islamitische ambassadeurs geklaagd bij de Deense premier Anders Fogh Rasmussen. Op 8 november veroordeelde Pakistan de tekeningen. Op 10 januari 2006 nam een Noorse krant de tekeningen over. Op 26 januari trok Saudi-Arabië zijn ambassadeurs terug. Op 20 januari vielen gewapende mannen het kantoor van de EU binnen in Gaza-Stad en eisten verontschuldigingen. De hele zaak leek sterk op het tumult en de verontwaardiging die zestien jaar eerder over *The Satanic Verses* waren ontstaan. De woede leek over te slaan van land op land, van gemeenschap op gemeenschap – als een virus.⁷⁶² Op 31 januari bood *Jyllands Posten* een soort excuses aan. In naam van de persvrijheid drukten vervolgens andere kranten in Europa de cartoons af (in Nederland *de Volkskrant*). Op vele plaatsen in de islamitische wereld werd inmiddels opgeroepen tot een boycot van Deense producten. Op 3, 4 en 5 februari werden ambassades en consulaten in Indonesië, Jordanië en Libanon bestormd en vernield.

De reacties leken steeds gewelddadiger te worden. In de week van 13 februari 2006 werd in Pakistan een prijs op het hoofd van de tekenaars gezet. Een Pakistaanse moslimgeleerde loofde omgerekend 8400 dollar uit voor het doden van de tekenaars. Twee volgelingen van die geleerde verhoogden het bedrag: de ene loofde een miljoen dollar uit, de andere

16.800 dollar en een auto. Dat alles voor iemand die een van de twaalf tekenaars zou weten te vermoorden.⁷⁶³

En zo zijn er meer voorbeelden. Iedereen herinnert zich hoe in Nederland religieuze verontwaardiging over spotternij met de islam tot een dramatische moord heeft geleid: de moord op de schrijver en cineast Theo van Gogh op 2 november 2004. Willekeurige passanten sloegen verbijsterd gade hoe Van Gogh eerst werd neergeschoten en de moordenaar vervolgens met een mes een brief op zijn lichaam vastpinde.⁷⁶⁴ Het was een open brief aan het Kamerlid Hirsi Ali met wie Van Gogh de film *Submission* had gemaakt, een aanklacht tegen vrouwenonderdrukking in de islam en de islamitische wereld. Een van de passanten zei tegen de moordenaar: 'Dat kun je toch niet maken?' De moordenaar antwoordde: 'Hij heeft het ernaar gemaakt. En dan weten jullie ook wat je te wachten staat.'⁷⁶⁵

Reacties op het religieus geweld

Wat zou de reactie moeten zijn op deze vormen van religieus geweld? Zou de kritiek op religie moeten inbinden? Moeten we meer begrip hebben voor de gekwetste religieuze gevoelens van religieuze minderheden? Hebben zij misschien gelijk, en zijn we in de westerse wereld te ver gegaan met het vrij bekritisieren van goden, heilige figuren en religieuze tradities? En welke uitweg is mogelijk uit de ontstane impasse? Zou meer omzichtigheid in het bekritisieren van religie gewenst zijn? Kunnen niet-gelovigen of gesecculariseerd gelovigen zich wel voldoende verplaatsen in de gevoelens van religieuze minderheden? Of is dat hier helemaal niet in het geding? Gaat het misschien helemaal niet om de religieuze gevoelens van minderheden, maar hebben we te maken met enkele 'gevaarlijke gekken' die strafrechtelijk moeten worden vervolgd, en hoeven we ons er verder niet te veel zorgen over te maken?

Als men bovenstaande reacties serieus zou nemen, zou de eerste vraag die we aan de orde moeten stellen de volgende zijn: of we überhaupt de zaak wel moeten bespreken. De moorden die worden gepleegd of waartoe wordt opgeroepen, hebben vanuit een bepaald perspectief op religie – 'religie kan niet aanzetten tot kwaad' – immers niets met die religie te maken. De personen die daartoe oproepen of die deze moorden plegen *beroepen* zich weliswaar op religie, maar dat doen zij volgens deze visie ten onrechte.

Velen hebben ook, zoals hierboven al bleek, het gevoel dat we het onderwerp niet moeten bespreken, omdat het stigmatiserend werkt voor de religieuze minderheden uit wier gelederen de radicalen voortkomen. En misschien is zelfs die formulering al betwistbaar. Immers, zo zegt

men, mensen als de moordenaar van Theo van Gogh of mensen die oproepen tot het vermoorden van de cartoonisten 'komen niet voort' uit de groep van moslims. Je kunt ook niet zeggen dat omdat Paul Hill een presbyteriaanse geestelijke is, hij 'voortkomt' uit de groep van christenen die vervolgens zou moeten worden onderzocht op moorddadige neigingen. Ook kun je niet zeggen dat omdat Balthasar Gerards een katholiek was die op bevel van Filips II in 1584 een moord pleegde, de groep van katholieken moet worden onderzocht op sociaal ongewenst gedrag.⁷⁶⁶ Het feit dat Jigal Amir op 4 november 1995 de Israëlische president Jidzak Rabin vermoordde maakt tenslotte ook niet alle joden verdacht. Waarom zou dat dan wel het geval zijn met moslims? Is dat niet een erg selectieve belangstelling? Een uiting van 'islamofobie' wellicht?

Daarbij kan men erop wijzen dat de houding van velen ten aanzien van moslims wantrouwiger wordt. Zo blijkt uit onderzoek dat een groeiend aantal Amerikanen een negatieve houding ontwikkelt tegenover de islam en tegenover moslims. Een enquête zou uitwijzen dat 46 procent van de Amerikanen een negatieve visie heeft op de islam.⁷⁶⁷ Is het dan niet veel verstandiger om stigmatisering en polarisering te voorkomen en het onderwerp maar helemaal te laten rusten? Maar ook dat is niet zonder bezwaren. Wanneer Khomeini een doodsvonnis afroept over Rushdie, kan men natuurlijk zeggen dat dit 'niets met de islam' te maken heeft, maar dat zou een uitspraak zijn met dezelfde overtuigingskracht als dat het verbod op voorbehoedsmiddelen van de paus in Rome 'niets met katholicisme' te maken heeft. Het probleem is dat Khomeini wel degelijk een stroming binnen de islam vertegenwoordigt, net zoals – op zijn minst – de paus in Rome voor een stroming binnen het katholicisme staat. Het waren wel degelijk moslims die de straat op waren gegaan om te protesteren tegen *The Satanic Verses* en die Khomeini op het idee brachten een fatwa uit te vaardigen. Ook in de Deense cartoonkwestie gold dat weliswaar niet *alle* moslims hebben geprotesteerd, maar dat wel *veel* moslims op de been waren gekomen. Ongetwijfeld speelde daarbij een element van misleiding een rol, maar men *liet* zich ook misleiden.

Wie zich verdiept in de verschillende verschijningsvormen van een godsdienst zal moeten onderkennen dat er gewelddadige varianten zijn. Net als liefdadige vormen overigens. Zo kan men binnen de islam de salafisten, wahhabisten, takfiri's en andere stromingen onderscheiden.⁷⁶⁸ Die gewelddadige varianten zijn een bron van inspiratie voor religieuze terroristen. Ze zijn misschien een minderheid, maar, zoals Bernard Lewis zegt, 'terrorism requires only a few'.⁷⁶⁹ Veel verstandiger dan het

onderwerp van de agenda te halen lijkt het daarom te overwegen of men niet kan onderzoeken welke elementen in religieuze tradities aanleiding geven tot problemen en hoe men op die problemen kan reageren. Maar dat vooronderstelt weer vrijheid van onderzoek. En in die vrijheid van onderzoek is geïmpliceerd de vrijheid om de bevindingen van dat onderzoek met anderen te delen en daarover publiekelijk te communiceren. 'Geheime wetenschap' bestaat niet. Zeker, dat discussiëren kan men doen met een zekere behoedzaamheid en met respect voor ieders persoonlijkheid en ieders religieuze gevoelens. Maar het kan niet zo zijn dat elk kritisch onderzoek naar bijvoorbeeld de godsopvatting van een religieuze traditie of heilige figuren binnen die religieuze traditie taboe wordt verklaard.

Wat *niet* het probleem is

In deze discussie worden vele standpunten betrokken die als het ware niet de kern van het probleem raken. Zo wordt wel gesteld dat het recht om iets te zeggen dat door anderen als beledigend zou kunnen worden ervaren niet de *plicht* inhoudt een ander te beledigen. En dat is juist. Verder wordt wel gezegd dat de Britten en Amerikanen, alles welbeschouwd, er verstandig aan hebben gedaan de Deense cartoons niet opnieuw te publiceren.⁷⁷⁰ Ook dat is wellicht juist, als het argument is dat er overal op de wereld enorme gewelddadigheden waren uitgebroken. De stelling dat het verstandig is de cartoons niet te publiceren lijkt dus enigszins op het verstandige advies om je geld maar af te geven wanneer iemand een pistool tegen je hoofd plaatst en zegt 'je geld of je leven'. Nogmaals, het is juist, maar het levert niet zo'n grote bijdrage aan de discussie.

Verder zijn daar de eindeloos herhaalde oproepen tot 'respect' en 'dialog', alsof ook maar iemand zou bepleiten dat 'disrespect' een verstandig uitgangspunt zou zijn voor intermenselijk verkeer.⁷⁷¹ Het is evenmin juist, zoals veelvuldig wordt gesteld, dat velen beweren dat een 'absoluut recht' op vrijheid van meningsuiting zou bestaan. Dat 'absolute recht' wordt, voorzover mij bekend, door niemand verdedigd. De meest vergaande verdediging van het recht op vrijheid van meningsuiting werd gepresenteerd door John Stuart Mill in *On Liberty*; Mill erkende dat bepaalde grenzen bestaan voor de vrijheid van meningsuiting.⁷⁷²

Ook de aansporing om iemand niet te beledigen vanwege zijn geloof is een geringe bijdrage aan de discussie.⁷⁷³ Niemand zal beweren dat het aanbeveling verdient een ander te beledigen vanwege zijn geloof, of om

geen andere reden dan het genot van het uitbrengen van de belediging. Het probleem is alleen tweërlei. Allereerst zijn veel van de zaken die hiervoor zijn opgevoerd en die aanleiding hebben gegeven tot tumult en geweld tegen de mensen die de gewraakte uitingen hebben gedaan, niet als belediging bedoeld. De schrijfster Gurpreet Kaur Bhatti, die moest onderduiken nadat haar toneelstuk was afgelast vanwege de dreigementen van verontwaardigde sikhs, zei in een nabeschouwing bij het drama: 'Ik heb *Behzti* niet geschreven om iemand te beledigen.'⁷⁷⁴ Ook voor de *The Satanic Verses* van Rushdie geldt dat het de schrijver niet ging om het beledigen van moslims. Wat de schrijver wilde, was een roman schrijven. En in die roman worden door bepaalde karakters dingen gezegd waaraan anderen aanstoot hebben genomen. Rushdie zelf zette het zestien jaar na het verschijnen van de roman nog eens uiteen dat zijn boek als fictie bedoeld was.⁷⁷⁵

Het probleem lijkt alleen te zijn dat velen, niet alleen moslims, door de overspannen reacties op de roman moeite hebben te geloven dat de schrijver deze niet heeft voorzien en waarschijnlijk ook niet heeft *kunnen* voorzien. Men lijkt te denken: 'deze reacties zijn zó extreem, daar moet wel een enorm extreme bedoeling van de schrijver aan vooraf zijn gegaan.' Een dergelijk vermoeden bestond bijvoorbeeld bij Rushdies collega Roald Dahl, die na publicatie van de *The Satanic Verses* over Rushdie schreef:

Het is duidelijk dat hij een diepgaande kennis heeft van de moslimreligie en de islamitische bevolking, en hij moet zich dan ook volledig bewust zijn geweest van de diepe en gewelddadige gevoelens die zijn boek onder de moslims zou oproepen. Hij wist met andere woorden exact wat hij aan het doen was en iets anders voorwenden zou ongeloofwaardig zijn. Dit soort van sensatiedrang kan een middelmatig boek inderdaad hoog op de lijst van bestsellers brengen [...] maar naar mijn idee is het een goedkope manier van doen.⁷⁷⁶

Deze reactie is wel een dieptepunt in de geschiedenis van de weerbaarheid tegen religieuze terreur. Rushdie had het allemaal aan zichzelf te danken, zo is de suggestie van Dahl. In 1993 gaf Rushdie, na vier jaar onder een doodsvonnis te hebben geleefd, aan wat hem het meest bedrukte. Overal waar hij kwam, zei hij, zag hij dat de zaak-Rushdie werd gezien als een zaak voor vrijheid van meningsuiting en tegen terrorisme. Maar in Engeland wilden sommigen het zien als een man die gered wilde worden van de consequenties die zijn eigen daden hadden veroorzaakt. 'Overal weet men dat het geweld dat wordt aangericht te-

gen mij is gericht, en niet *door mij*. Maar in bepaalde kringen in Engeland denkt men daar anders over.' Het was eigenlijk dat laatste dat hem voortdurend door het hoofd spookte: 'Je dat realiseren wil zeggen dat je een wond hebt die maar niet wil helen. Het put me uit. Ik weet niet of het iemand interesseert, maar zo is het wel.'⁷⁷⁷

Een tweede punt dat onderbelicht blijft in de veelgehoorde verzuchting dat men een ander niet vanwege zijn religie moet beledigen, is dat men soms de kans dat een ander beledigd zal zijn op de koop toe neemt, omdat een hoger belang in het geding is. Een aanzienlijk deel van de boeken die voorkomen op de *Index auctorum et librorum prohibitorum* kan ongetwijfeld als beledigend voor het katholieke geloof of de religieuze gevoelens van katholieken worden opgevat. In zekere zin kan men over 'belediging' zeggen: *it's in the eye of the beholder*. Het staat iedereen vrij zelf uit te maken waardoor hij beledigd wil raken. Beledigd worden is een keuze, een beslissing van de zijde van het beledigd subject. Met name in een multiculturele samenleving met zijn vele goden, religieuze tradities, heilige figuren, rituelen en rituelen is bijna niet meer vast te stellen wat er zoal als beledigend zou kunnen worden ervaren. Het is een goede houding in het leven te proberen te vermijden dat anderen beledigd worden, maar die norm is niet absoluut. Het kan zijn dat men het risico dat een ander beledigd zal worden moet afwegen tegen andere belangen. Die andere belangen kunnen zijn: het dienen van de wetenschappelijke vooruitgang, het stimuleren van de emancipatie van de mensheid, het kritiseren van politiek onrecht, het aan de kaak stellen van een schadelijke vorm van bijgeloof en vele andere zaken. Dat is naar alle waarschijnlijkheid ook het geval geweest met het vertonen op de Nederlandse televisie van de film *Submission* op 29 augustus 2004⁷⁷⁸. De makers hadden een politiek bedoeling: aandacht vragen voor de positie van de vrouw in islamitische landen. Ongetwijfeld zullen zij daarbij zich hebben gerealiseerd dat sommigen aanstoot zouden nemen aan de film, beledigd zouden zijn of gekwetst. Maar zij hebben die gekwetste gevoelens afgewogen tegenover het – in hun ogen – hogere politieke doel.

Dit dilemma heeft zich voortdurend voorgedaan in de publicatiegeschiedenis van omstreden uitingen. Darwin stelde publicatie van *The Origin of Species* lang uit, omdat hij zich realiseerde dat veel religieuze gevoelens gekwetst zouden raken door zijn visie op het Genesis-verhaal. Hij *wilde* die kwetsuren dus niet. Maar toen hij zich realiseerde dat ook anderen zijn bevindingen op het spoor waren gekomen, meende hij ze toch te moeten publiceren.

Ieder moet zijn eigen afwegingen maken. Het spreekt voor zich dat mensen die niets geven om wetenschappelijke waarheid (wat met reli-

gieuze fundamentalisten het geval is) of die van mening zijn dat de positie van de vrouw in de islamitische wereld niet problematisch is of dat ze niet aan de orde kan worden gesteld in een film die door sommigen of velen als schokkend wordt ervaren – het spreekt voor zich dat deze mensen tot een andere afweging kunnen komen dan die gemaakt is door de maker van een schokkend kunstwerk, wetenschappelijk werk of politiek manifest. Maar het zou unfair zijn mensen die een andere afweging maken ervan te beschuldigen dat bij hen niets anders dan ‘provocatie’ of de ‘lust tot kwetsen’ speelt.

Wat te doen?

Een en ander bekent dat we nog steeds geen uitweg uit het dilemma hebben. Toegeven? Moeten we religieuze minderheden ‘de tijd geven’ te emanciperen? Moeten we wachten tot een religieuze gemeenschap toe is aan kritiek ‘van binnenuit’? Moeten we ons beperken in onze religiekritiek?

Laat ik nu eens niet de vraag stellen of dit wenselijk is, maar of het *mogelijk* is. Hoe kan men *voorkomen* dat religieuze gevoelens gekwetst worden, ervan uitgaande dat het juist is wat ik hierboven heb gezegd: namelijk dat het vaak onbedoeld gebeurt? De protesterende moslims en zij die aandringen op matiging van kritiek zouden toch op zijn minst een poging moeten ondernemen aan te geven hoe zij denken dat aan hun norm van het niet-kwetsen kan worden voldaan. Het is erg gemakkelijk om te zeggen: ‘je moet geen aanstoot geven’ of ‘je moet mensen niet willens en wetens beledigen’, maar hoe doe je dat?

Laten we bijvoorbeeld de cartoons nog eens als uitgangspunt nemen. Zou het een optie zijn het maken van cartoons van Mohammed gewoon te verbieden? Dat zou toch de veiligste weg zijn om geen religieuze gevoelens meer te kwetsen. Dat zou dan betekenen dat we van Krishna, Boeddha, Jezus en andere heilige figuren wél tekeningen kunnen maken, maar over één heilige figuur niet: Mohammed. Is dat denkbaar?

Misschien zullen zij die aandringen op respect menen dat ik hiermee de zaak ten onrechte juridificeer. Misschien willen zij geen verandering van wetgeving, maar oriëntatie op een morele code. Zij zullen het waarschijnlijk geen ‘zelfcensuur’ willen noemen maar een ‘respectvolle omgang met de gevoelens van de islamitische medeburger’. Ook goed, maar dat verandert niet zo veel aan het probleem. Dan maken we dus geen wetgeving, maar we bepleiten een impliciete of expliciete morele norm dat men de profeet Mohammed niet satirisch, spottend of bele-

digend zal afbeelden in cartoons. Is het mogelijk en wenselijk dat men zo'n norm probeert ingang te laten vinden?

Een van de meest gewraakte cartoons van de twaalf Deense cartoonisten was die waarbij Mohammed in zijn tulband een brandende bom verborgen hield. Daarin, zo luidde de kritiek, lag de suggestie besloten dat Mohammed (of de islam) verantwoordelijk zou zijn voor terroristisch geweld. Dit zou sterk beledigend zijn voor de profeet en daarmee voor de beleving van zijn volgelingen: de moslims. Maar als dat het geval zou zijn, dan zou men deze suggestie toch niet moeten beperken tot cartoons. De filosoof Slavoj Žižek meent dat we het atheïsme in ere moeten herstellen. Dat is misschien onze enige hoop op vrede.⁷⁷⁹

Žižek zegt dus dat religie tegenwoordig naar voren komt als de bron van dodelijk geweld. De verzekering van christenen, moslims en hindoes dat fundamentalisten slechts de spirituele boodschap van het geloof *gebruiken* acht hij niet overtuigend. Lang geleden werd iets dergelijks ook aangevoerd door de verlichtingsfilosoof d'Holbach toen hij schreef dat vaak wordt tegengeworpen dat bepaalde excessen niet te wijten zijn aan de religie zelf, maar aan het misbruik dat van religie gemaakt wordt.⁷⁸⁰ De vraag is of Žižek of d'Holbach iets anders zegt dan de maker van de Deense cartoons, die een relatie tussen religie (in dit geval die van de islam) en geweld veronderstelt. Als we van mening zouden zijn dat de Deense cartoonist niet het juridische of morele recht zou hebben deze suggestie te doen, dan toch ook niet de filosoof Žižek.

Žižek staat overigens niet alleen. Er bestaat een grote en groeiende hoeveelheid literatuur die de relatie tussen godsdienst en geweld onderzoekt. Daarbij gaat het niet alleen om religieus geweld uit de islamitische traditie, maar ook om religieus geweld in andere godsdienstige tradities. Zo heeft de Amerikaanse filosoof Sam Harris een boek gepubliceerd waarin hij uiteenzet dat de relatie tussen de theïstische godsdiensten (waaronder dus ook de islam) en geweld zeer nauw is.⁷⁸¹ Eenzelfde benadering vinden we in de boeken van de theoloog Nelson-Pallmeyer,⁷⁸² de journalist Jonathan Kirsch⁷⁸³ en de socioloog Charles Selengut.⁷⁸⁴ We kunnen allemaal die boeken lezen, daarover ons een mening vormen, en ze prijzen of verwerpen. Maar zouden we het eigenlijk ook moreel moeten verwerpen dat zo'n boek überhaupt wordt *geschreven*? Diegenen die van mening zijn dat je niet zou mogen *tekenen* dat er een relatie bestaat tussen een heilige figuur als Mohammed en geweld, zouden toch ook, zo lijkt het, van mening moeten zijn dat je die relatie niet mag *beschrijven*.

Of is het juist de argumentatie die het verschil maakt? Zou men moeten zeggen dat in de tekening de relatie 'te direct' wordt gesteld, zonder

argumentatie, en dat precies dit het verschil is met de boeken van Kirsch, Nelson-Pallmeyer en Harris? Maar dat is toch vanuit het perspectief van de beledigde gelovigen nauwelijks een verschil. Zij zijn trouwens óók verontwaardigd over geschreven teksten, zoals de reacties op Taslima Nasrin, Naguib Mahfouz en Salman Rushdie bewijzen.

De functie van het vrijdenken in het conflictvermijdend Europese klimaat
Het mag niet worden uitgesloten dat vele Europese politici en intellectuelen een totaal verkeerde reactie aan de dag hebben gelegd ten aanzien van de Deense cartoons, ten aanzien van de moord op Theo van Gogh, ten aanzien van het afgelasten van het toneelstuk *Bezhti* en ten aanzien van de publicatie van *The Satanic Verses*. Men is, geïntimideerd door geweld, verleid tot de wildste speculaties over de motieven van de schrijvers, filmmakers en toneelschrijvers die het geweld over zich heen hebben gekregen. Die zouden, zo is een veelgehoorde reactie, niets anders hebben voorgehad dan kwetsen, beledigen en provoceren. En wanneer zij niet de *bedoeling* zouden hebben gehad schade aan te richten aan anderen, dan zouden zij onbedoeld hebben bijgedragen aan het stigmatiseren van religieuze minderheden. Daardoor kiezen vele intellectuelen voor zwijgen.⁷⁸⁵ Zwijgen, zoals *fellow travellers* hebben gezwegen over de Goelag Archipel, over de DDR, over allerlei misstanden om 'rechts niet in de kaart te spelen'.⁷⁸⁶

Op de dag waarop ik deze bijdrage afrond, staat in het dagblad *Trouw* een artikel over een man die terechtstaat in Afghanistan omdat hij is overgegaan van de islam naar het christendom.⁷⁸⁷ Onder de Afghaanse wet kan hij daarvoor de doodstraf krijgen. Het gaat om de 41-jarige Afghaan Abdul Rahman, die nota bene door zijn eigen familie ervan is beschuldigd christen te zijn geworden. 'Op het afwijzen van de islam staat volgens de sharia-wetten van Afghanistan de doodstraf.'⁷⁸⁸ Toevallig verschijnt op diezelfde dag een opiniestuk in *NRC Handelsblad*, geschreven door de journalist Michiel Hegener, die een punt aan de orde stelt dat hij eerder had uitgewerkt in zijn boek *Vrijheid van godsdienst*:⁷⁸⁹ 'De islam is de enige religie ter wereld die uittreding verbiedt. Mohammed stelde de doodstraf in voor het verlaten van de door hem zelf gestichte religie. In een reeks landen is die doodstraf wettelijk vastgelegd; een paar Maleisische deelstaten hebben heropvoedingskampen voor islamverlaters.'⁷⁹⁰ Als ik het punt van Hegener aan de orde stel bij mijn geleerde collega's aan de universiteit of in een Forum in debatcentrum de Balie of op een andere plaats waar weldenkend Nederland confereert, dan verschijnt een geïrriteerde uitdrukking op het gezicht van mijn gesprekspartners, en zegt men: 'Paul, je wilt toch niet één mil-

joen moslims in Nederland stigmatiseren voor wat een malle sharia-rechtbank in Afghanistan verzint?’ En dan moet ik weer zeggen: ‘Nee, ik wil niet één miljoen moslims discrimineren, maar klopt het, wat Hegener zegt? Is het juist, zoals Hans Küng beweert in zijn boek *Der Islam* dat de islam een apostasieverbod kent? Is het kwaadaardige propaganda die Ibn Warraq verspreidt in *Leaving Islam* dat de islam geen uittreding kent en de doodstraf voorschrijft wanneer dat wel gebeurt?’⁷⁹¹

Maar dan zijn mijn geleerde collega’s allang weer doorgelopen. Zij hebben die boeken ook niet gelezen. Zij gáán die boeken ook niet lezen. Zij dromen graag verder boven Karen Armstrong of andere boekjes die vertellen dat het toch echt niet zo is dat ... Zij willen graag confereren over ‘vijandbeelden’, ‘polarisatie in de samenleving’, ‘discriminatie’ en ‘stereotypen’. Dat geeft hen een ‘goed gevoel’. En zou ik willen beweren dat dit geen belangrijke onderwerpen zijn?

Het is, denk ik, ook dit dat verklaart dat vele politici in Europa over de cartoonkwestie de verkeerde signalen hebben afgegeven. Men was geïntimideerd door het geweld en geïntimideerd door het stigma van ‘racist’ dat men opgeplakt kan krijgen wanneer men onaangename vragen stelt. En ten aanzien van dat geweld geldt natuurlijk ook: *order is heaven’s first law*; men zegt van alles om de gemoederen tot bedaren te brengen, ook dingen die wellicht principieel onjuist zijn. Maar wanneer Europa eenmaal bij zijn positieven is gekomen, zal men een groot-scheepse campagne moeten opzetten om de beginselen van de vrijheid van meningsuiting, de vrije gedachte en de vrijheid van godsdienst (inclusief de vrijheid om van geloof te veranderen) in ere te herstellen. De filosoof Zizek beveelt aan: ‘Onderwerp de islam – tezamen met alle andere religies – aan een respectvolle, maar daarom niet minder meedogenloos, kritische analyse. Dit, en enkel dit, is de manier om echt respect aan de moslims te tonen: hen te behandelen als serieuze volwassenen verantwoordelijk voor hun geloof.’⁷⁹²

Ik zou daaraan willen toevoegen dat dit niet alleen voor de islam geldt, maar voor elke andere godsdienst. Het is de grote verdienste van een lange traditie van vrijdenken dat men niet is gezwicht voor politieke correctheid en vrees voor religieuze en wereldlijke sancties als reactie op kritiek.⁷⁹³ Sommigen denken dat de traditie van het vrijdenken verouderd is, een archaisch overblijfsel uit de negentiende eeuw. Die vrijdenkers – dat zijn domme mastodonten, ‘verlichtingsfundamentalisten’. Ik denk dat het vrijdenken juist een blijvende functie heeft in een wereld waarin religieus geweld en fundamentalisme in opmars zijn.